

Kötélhúzás a kulisszák mögött

BALOGH MARGIT

Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban

A szerző történész, az MTA Társadalomkutató Központ igazgatója. — Tanulmánya *Az egyházi iskolák Magyarországon, 1948* címmel 2008. szeptember 3-án, a Lénárd Ödön Közhasnú Alapítvány által rendezett konferencián elhangzott előadás szövegének rövidített változata.

¹Meggyőződésükhöz nagymértékben hozzájárulhatott a kilenc európai kommunista párt lengyelországi tanácskozásán 1947 szeptemberében hallottak: saját országuk fejlődéseit elemezve a lengyel Gomulka az egyházakat a reakció „egyik fő forrása”-nak, a jugoszláv Kardelj pedig a reakció bázisának nevezte. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PSZL) 274. fond, 3/112. ö. e. 7. és 14. Az MKP politikai bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1947. október 9.

²Az új egyházpolitikai koncepció megfogalmazására az MKP PB 1947. december 30-ai és 1948. január

Miután 1947-ben az iskolák fokozatos szekularizációja megbukott az egyházak tömegbefolyásán, szervezettségén és akcióegységén, illetve alárendelődött a közelgő választásoknak, az addigi kormányzati egyházpolitika tanulsága az volt, hogy az *egyoldalú kezdeményezések helyett* az egyházak és az állam közti vitás kérdéseket *tárgyalások* útján kell rendezni. A kezdeményezés 1947 nyarán is, 1948 legelején is a kormány kommunista politikusaitól indult ki, mintegy végrehajtandó az MKP új egyházpolitikai irányvonalát, miszerint az *egyház és a népi köztársaság viszonyát egy éven belüli rendezni kell*. 1947 nyarához képest lényegesen megváltozott történelmi helyzetben, más politikai erőviszonyok között került erre sor. Akkor egy veszített csata (hitoktatás) utáni kényszer, most a választásokban megerősödött párt vezérének fenyegető „baráti jobbjá”. A kommunista pártvezetésen belül már nincsenek kételyek aziránt, hogy vissza kell szorítani az egyházakat.¹ Nemcsak az oktatásból, hanem általában a társadalmi közéletből. Tehát amikor ismét napirendre került az iskolák szekularizációjának programja, addigra a baloldal többet és mást is kívánt: nemcsak az egyházak korlátozását az oktatásban, hanem az egyházak semlegesítését minden téren.² A kérdés csak az volt: diktátumról vagy megegyezésről lesz szó?

Czapik Gyula egri érsek 1948-ban öt alkalommal tárgyalta a kormány képviselőivel, ezekből három esik az iskolaállamosításig terjedő első félévre. Szögezzük le: *hivatalos* tárgyalásra — a kormány és a püspöki kar tárgyalásra felhatalmazott kiküldöttjei között — 1948-ban nem került sor. (Majd csak 1950 nyarán.) Amikor tárgyalásról szólunk, azon a nyilvánosság teljes kizárásával tartott informatív, magánjellelű megbeszélést kell értenünk. Ám akárhogy is nevezük, volt súlya és tétje: felmérni az ellenfél erejét, elszántságát, lehetőségeit, terveit, felépíteni a stratégiát.

Igen a tárgyalásra — az első forduló

1948. január 8-án egy szűk körű püspöki értekezleten Czapik Gyula egri érsek váratlanul megemlítette, hogy időszerű felvenni a kormányzattal a tárgyalások fonalát. A jelenlévők meglepetését csak fokozta, hogy Mindszenty József bíboros prímás nem tiltakozott ellene! Az ordináriusok végül is megállapodtak: Czapik érsek, Bánáss

7-ei ülésén került sor. A pártvezetés — miközben előkészítette a pártfunkcionáriusok III. országos konferenciáját — ezen a két összejövetelel döntött a Rákosi Mátyás által mondandó politikai beszámoló főbb tartalmi pontjairól, köztük az egyházak ellen indítandó támadásról. PSzL 274. fond, 3/125. és 3/126. ő. e. Az MKP politikai bizottsága ülésének jegyzőkönyvei, 1947. december 30., 1948. január 7.

³PSzL 274. fond, 3/130. ő. e. Az MKP politikai bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1948. február 5.

Az első nem hivatalos tárgyalás

⁴E kifejezéssel maga Barankovics minősítette jelenlétét. Lásd Varga László: *Kérem a vádlott felmentését!* Püski, New York, 1981, 103.

⁵PSzL 274. fond 7/261. ő. e. Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek tárgyalásairól készült hangfelvétel gépelt másolata.

László veszprémi és Papp Kálmán győri megyéspüspök delegálásával elfogadják a nem hivatalos megbeszélésekre szóló meghívást. Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek a taktikát többször egyeztetve Czapikkal (két alkalomról az államvédelem is értesült): *kész tárgyalni, négy feltétel teljesülése* — 1. a Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatának helyreállítása; 2. az 1946 óta betiltott katolikus egyesületek engedélyezése; 3. katolikus napilap engedélyezése; 4. a pártok vallásellenes támadásainak beszüntetése — *esetén*. Ugyanakkor az első pillanattól kezdve gyanakodott: mi állhat a kommunisták hirtelen támadt megegyezési szándéka mögött?

Egyidejűleg a Magyar Kommunista Párt (MKP) politikai bizottsága (PB) is véglegesítette a tárgyalások felvételének szempontjait: *„A tárgyalás első követelése (ezek szerint többet is terveztek) részünkről az legyen, hogy az egyház hivatalosan és pozitívan állást foglaljon a demokrácia, a hároméves tero kérdésében.”*³ Hogy Rákosi nagy súlyt helyezett a kérdésre, azt jelzi, hogy személyesen vezette a kormánydelegációt. A célja látszólag valóban a megegyezés volt. Ám a kibékülés sürgetésével el lehetett terelni a figyelmet az egyházellenes intézkedésekről, miközben a pártokkal szemben követett szalámitaktikához hasonlóan egyházon belüli hasadást, sőt akár Rómától való elszakadást szeretett volna kiprovokálni. Egyháziak és nem egyháziak közül valóban többen is voltak, akik úgy gondolták, hogy konfrontálódás helyett vagy mellett modus vivendire van szükség. Ők az új történelmi helyzetben — számolva a szovjetek tartós közép-európai befolyásával — is helyet akartak biztosítani a katolizmusnak.

Az első nem hivatalos tárgyalásra 1948. február 7-én került sor. Az egyház részéről Czapik Gyula egri érsek, Papp Kálmán győri püspök, az államhatalom részéről Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes vezetésével Révai József, Kádár János, Horváth Márton jelent meg, valamint „magánemberként”⁴ Barankovics István. Bánás püspök előrehaladott rákbetegsége miatt nem tudott elmenni. Bár Rákosi esküdözött a diszkrécióra, az elhangzottakat Farkas Vladimir, az ÁVO munkatársa titokban magnóra vette, a teljes gépelt szöveg megtalálható a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban.⁵ Czapiknak nem állt rendelkezésre technika, ő a megbeszélés után emlékezetből jegyezte le a történéseket. Feljegyzéseit a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában őrzik, Albert István volt rendfőnök hagyatékának részeként.

Rákosinak azt kellett tapasztalnia, hogy a vele szemben ülők partnernek tekintik magukat, a kérdésekre érvelően válaszolnak, felkészültek, s ami leginkább meglephette: egységet képviselnek! Rákosi nem a konkrét részletkérdésekben, hanem az egyház–állam viszonyát jellemző *atmoszférában* látta a fő nehézséget. Erre hivatkozva kérte, hogy a katolikus egyház négy pontról nyilatkozzék 1) elismeri a köztársaságot és lojális a köztársasági elnökhöz; 2) nincs a demokrácia ellen; 3) nem akarja visszacsinálni a földreformot; 4)

nem tartja vallásellenesnek a gazdasági államosításokat. A nyilatkozat formáját nem kötötte meg.

Czapik érsek leszögezte: a megállapodás érdemi módja: *konkordátum* a magyar állam és a Szentszék között. Az atmoszféra javítása pedig kétoldalú dolog. A légkör enyhülésére az egyházat ért főbb sérelmek orvoslását javasolta. A konkrét kívánságokra azt válaszolta, hogy addig nem jöhetnek elő híveik előtt pozitív elismeréssel, amíg a kormány egyházellenes lépéseket tesz. Az államforma milyensége az egyház számára nem lényegi kérdés, a köztársaság *tudomásulvétele* nem ütközik nehézségbe. Földreform ügyében a püspöki kar már rég, az 1945. május 24-én kiadott körlevelében elfogadóan nyilatkozott. A hároméves terv pedig gazdasági kérdés, bekapcsolása a tárgyalási témák közé érdektelen.

A köztársaság elismerésének kérdése

Az iratok tanúsítják: az egyházi vezetőket — sem a protestánsokat, sem a katolikusokat — nem tájékoztatták arról, hogy az iskolák államosítása akár napirendre is kerülhet. Mégis mindegyik tárgyaló fél sejtette, a kérdés előbb vagy utóbb, de felszínre fog kerülni. Súlyponti kérdésnek ekkor a köztársaság elismerése mutatkozott. A magyar jogrendszerben eddig ismeretlen volt az államforma ünnepléses egyházi tudomásulvétele. Az egyház az államforma kérdésben semleges, nem támogat vagy ellenez egyetlen államformát sem. A Rákosiék által kívánt ünnepléses forma egyházi jogi szempontból volt aggályos, mert approbációban, azaz jóváhagyó elismerésben csak olyan állam részesülhet, amely az egyház törvényei szerint rendezzi az egyházzal való viszonyát. Czapik érsek áthidaló megoldásként a köztársaság állampolgári köteles tudomásulvételét, illetve ennek közzétételét javasolta. Mindszenty prímás sem a formát, hanem a köztársaság kikiáltásának *körülményét és módját* kifogásolta — merthogy az idegen megszállás alatt és nem a nép szabad akaratának kifejezéseként történt. A köztársaság melletti nyilatkozatot végül csak 1951. július 3-án adta ki a püspöki kar.⁶

Az első tárgyalási forduló végeredménye: döntetlen. Ígéretet nem tettek, elkötelezettséget semmire nem vállaltak. A további teendőket Czapik érsek így foglalta össze: „*Távolabbi cél és jogcím: a konkordátum. Közelebbi: ennek előkészítése és az így kialakuló viszony-lefektetés lehetne egy modus vivendi. Megegyezés megkötésére nem gondolok.*”⁷ Czapik ekkor még csak a status quo rögzítésében gondolkodott, de fokozatosan megérlelődött benne egy ezen túllépő megegyezés igenlése. Habozása az informatív megbeszélések második fordulójáig tartott, ám az meglehetősen nehézkesen jött össze.

Az első informatív tárgyalás után a *várakozás* következett. A politikusok elfoglaltságaikra hivatkozva kitértek a gyors folytatás elől. Ortutay miniszter február 14-én találkozott ugyan Mindszenty Józseffel, majd az egri érsekkel, de a tárgyalások hivatalos útra terelésére folyamatosan csorbát szenvedett. Időközben az evangélikus egyház március 20-án (a református egyház Zsinati Tanácsa csak április 30-án) közzétette a tőlük ugyancsak kért, a köztársaságot ün-

⁶„Kijelentjük, hogy a magyar államot, a Magyar Népköztársaságot szerett hazánknak ismerjük, törvényeit megtartjuk és megváltjuk.” Primási Levéltár 5595/1951. sz. iratcsomón belül 2889/1951.

⁷Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (a továbbiakban: MPRKL) Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam — tárgyalások” című dosszié, Pro memoria az 1948. február 7-i információs megbeszélésekről.

⁸Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Irattára, Egri Főegyházmegyei Levéltárból átvett iratok, Episcopi Hungariae 1433/1948. Boér Miklós 1948. március 1-jei levele Czapik Gyulához; Primási Levéltár 4366/1948. Boér Miklós 1948. február 28-ai levele Czapik Gyulához.

⁹PSZL 991. fond, Horváth Márton hagyatéka. Katolikus egyház (felderítések egyházi vonalon, 1945. december –1948. május). 102.

¹⁰Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) V–302/1. 28. Jegyzőkönyv Kerkai Jenő kihallgatásáról, 1954. február 10.

Rákosi és Révai
lámadása

nepélyesen elismerő állásfoglalást. Ez rontotta a katolikusok tárgyalási pozícióit — azzal együtt, hogy tudjuk, korántsem haladtak olyan jól a tárgyalások, mint ahogyan azt kommunikálták. A politika lépéselőnybe került: ismét operálhatott a „jó egyházak” (protestánsok) és a „reakciós egyház” (katolikus) sémával. Végeredményben Rákosi megosztási taktikája sikeresen működött.

Czapik maga is a hivatalos tárgyalások megkezdése mellett volt, mert érezte, hogy a katolikus érdekérvényesítés tere napról napra romlik. Boér Miklós miniszteri osztálytanácsostól tudta, hogy a VKM-miniszter *hivatalos* tárgyalásokat kíván, s amennyiben ezek nem indulnának meg, akkor egyoldalúan rendezik a kérdést.⁸ Czapik hivatalos miniszteri kezdeményezés nélkül csak a háttérből lobbizhatott. Időközben megerősítést kapott Rómából: Kerkai Jenő jezsuita páter azt az üzenetet hozta számára a pápától, hogy nem ellenzi az államhatalommal a *modus vivendi* ügyben lefolytatandó tárgyalásokat.⁹ A tárgyalások taktikája: a *status quo* megtartása, a sajtóvita megszüntetése és a sérelmek minden áron való feltárása legyen — súgták Rómából. Ugyanakkor a Vatikán vezető személyiségei nem voltak egységesek a kérdésben. Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára ki is jelentette, hogy „Mindszenti (sic!) és a megegyezést keresők között az a különbség, hogy Mindszentit állva, a megegyezést keresőket pedig térdelve fogják lefejezni”.¹⁰

A második forduló

1948. április 16-án, pénteken került sor az informális tárgyalások második fordulójára. Míg a februári találkozó szinte kedélyes, ez egy rossz hangulatú összejövétel volt. Czapik érsek és Papp Kálmán püspök azzal a várakozással érkezett, hogy a *status quo* rögzítésének részleteiről lesz szó, ehelyett Rákosi ingerült panaszlistát zúdított rájuk. A tárgyalás hangneméből és tartalmából Czapik levonta a következtetést: *a kormány már kevésbé akar megegyezni, és ezért az egyházat kívánja felelőssé tenni.* A magyarázat egyszerű: a kormány nyilvánosan elkötelezte magát a megegyezés hajlandósága mellett, de szabad kezét csak így kaphatott ismét. A helyzet hátterében a fúzióra készülő baloldal belső erőviszonyainak megváltozása sejthető. Czapik szerint, ami a kormánynak hátrány, az előny az egyháznak, tehát nem elegendő bizalmasan tárgyalgatni, hanem egy írásban rögzített megegyezés lenne kívánatos az egyháznak. Ezért nagy önuralommal ügyelt arra, hogy a *modus vivendi* előtt Rákosiék ne csukhassák be a kaput. Erre főképp Révai megszólalásakor volt szüksége, ő ugyanis egyértelműen kenyértörésre akarta vinni a beszélgetést, sértegette Czapikékat, és ezzel nyilván ki akarta provokálni, hogy vendégei felháborodottan távozzanak. Nyers mondataira azonban a válasz nyugodt és mérsékelt volt: mindkét püspök leszögezte, hogy a püspöki kar igenis megegyezést akar. Czapik nem sétált bele a püspöki kar egységének ismételt megbon-

¹¹Gyarmati György hívta fel arra egy tanulmányában a figyelmet, hogy a hívek körében, az egyházközségekben sokkal inkább zavart okozott, hogy főpásztori körlevélben közösisítették ki a párttag híveket. Ugyanis az „egyházközségi képviselő-testületek 50–60 százaléka az MDP tagjaiból áll, kik annak ellenére, hogy kommunisták, eljárnak a templomba és részt vesznek az egyházközség életében”. Gyarmati György: *Közérzet a fordulat évében. Közvéleménykutatások és ÁVO-hangulatjelentések 1948-ban.* Mozgó Világ, 1998/10. 97.

Czapik érvei a megegyezés mellett

¹²MPRKL Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam — tárgyalások” című dosszié, „Egyház és állam közti tárgyalások, előkészítő jegyzetek és gondolatok 1948. jan.–febr.” című iratcsomón belül „A megegyezés szükségessége”.

Kiemelések az eredeti kéziratban. II.

¹³Uo.

¹⁴PSzL 274. fond 7/248. ö. e. 205. fol. Mindszenty József tevékenységére összegyűjtött iratok. Közölte jelentések, jegyzőkönyvek, információk.

tására irányuló csapdába sem. Megegyezést csak a püspöki kar köthet, nem pedig egy frakciója.

Rákosi felmérte, hogy az egyház a végsőkig elszánt, érdemi tárgyalásokkal akár évekig is eltarthat a „viszony rendezése”. Leszögezte, hogy az állam az egyház nélkül is „rendezni” fogja a viszonyt. A megegyezés legfőbb kerékkötőjének Mindszentyt nevezte meg. Idegesítette a bíboros magabiztos kiállása, tömegeket mozgósító népszerűsége. Ingerültségét csak fokozta, hogy a politikai hangulatjelentések nem gyengeségről vagy bomlásról szóltak, hanem a katolikus egyház belső kohéziójáról, a hívek megingathatatlan ragaszkodásáról.¹¹ A tárgyalás záróakkordjaként ultimátumként egy hónapon belül nyilatkozatot kért a már ismert négy pontról.

Április 20-án Czapikék beszámoltak Mindszentynek a történeletről. A prímás megegyezés nélkül, jókedvűen hallgatta végig őket. Czapik négy pontban érvelt a megegyezés mellett:

1. Mert törvényi szabályozás híján az egyház ki van szolgáltatva a kormányzat kénye-kedvének.

2. Mert a főkegyúri jog, a kegyúri kötelességek megszűnte, a földreform következtében az egyház anyagi helyzete több mint aggasztó.

3. Mert az MKP úgy határozott, hogy az egyház és állam közti viszonyt mindenképpen rendezni, akár megegyezéssel, akár anélkül. „Az utóbbi katasztrofális lenne, mert az egyháztól mindent elvenne. Megegyezésre vonatkozó tárgyalásokkal talán 50%-ot sikerül megmenteni, elvi engedmények nélkül.”¹²

4. Megegyezés szükséges, akár gyors változás állna be, akár nem. „a) Ha nem áll be gyors változás és a jelenlegi helyzet még tovább tart, a megegyezés érthetően vitális érdek. Nélküle teljesen ki leszünk szolgáltatva és elbánnak velünk. b) ha gyors változás jönne, nem ront a helyzeten, viszont megment sok értéket és helyzetet, amelyet romjaiból restituálni később nehéz lenne, sőt lehetetlen (iskolák).”¹³

Tehát Czapik az egyházzal ellenséges kormányzat ellensúlyozását, féken tartását remélte egy modus vivenditől — legalábbis egy időre. A konkordátumszintű megegyezést pedig azért szorgalmazta, mert az nemzetközi hatályossággal, törvényes garanciákkal védhette volna a kialakított katolikus pozíciókat.

A két informális megbeszélést értékelve úgy tűnt, hogy a hivatalos tárgyalások és a megegyezés előtt *leküzdhetetlen elvi nehézség* nincs. Milyen megegyezési kilátások elé néznek a katolikusok? Kora tavasszal még sokkal kedvezőbbek elé, mint később bármikor. A fakultatív hitoktatás, az iskolák és egyesületek fokozott ellenőrzése, az iskolaalapítási jog és az egyházi adózási jog megszorítása árán iskolaállítási jog, sajtójog, szabad igehirdetés, egyházkormányzati szabadság. Czapik azt javasolta Mindszentynek, hogy tárgyaljon Ortutayval, de ő kijelentette, hogy „nem tárgyal senkivel sem”.¹⁴

A bíboros bizalmatlansága nem volt alaptalan, időközben az egyház és állam közti viszony tovább mérgesedett, egyházi tiltakozás és kormányvadászkodás váltogatták egymást. Április 21-én a két

¹⁵PSzL 274. fond, 3/152. ő. e. Az MKP–SZDP közös politikai bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1948. április 21.

¹⁶MPRKL Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam — tárgyalások” című dosszié, vegyes iratok; PSzL 274. fond 7/262. ő. e. 9. és 11. fol.

¹⁷Jegyzőkönyv az 1948. május 29-i rendkívüli püspöki konferenciáról. 4. pont. In: *A magyar katolikus püspöki tanácskozás története és jegyzőkönyvei 1945–1948* közt. (Szerk. Beke Margit.) Argumentum, Köln – Budapest, 1996, 336–338.

¹⁸MPRKL Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Római megbeszélések” című dosszié belől az „Egyház és állam viszonya” című kézirat.

¹⁹Uo.

²⁰ÁBTL A–2004. 181. fol. (a dosszié jobb felső számozása szerint), Péterffy Gedeon ügyvivő levele Mindszenty József bíboros érseknek. Róma, 1948. április 30. — Olaszországban 1947 májusa után az antifascista pártok között eladdig meglévő együttműködés véglegesen felbomlott, a kommunisták kikerültek a kor-

munkáspárt közös politikai bizottsági ülésén hamarosan ki is derült, hogy a politika nem csupán a köztársaság elismertetését kívánja: „...késedelem nélkül hozzá kell látni az iskolák államosításának előkészítéséhez, amelyet az ősszel, az új tanévre már megvalósítunk”.¹⁵ Május 7-én Rákosi levélben ismételtén kérte Czapiktól a protestáns egyházakéhoz hasonló tartalmú nyilatkozatot, s általában a helyzet normalizálását. Május 16-án kelt válaszában az érsek jelezte: a nyilatkozat ügye nem talált nehézségekre, de a hajlandóságot igen nehezíti az iskolaállamosítás egyoldalú bejelentése.¹⁶ A Szabad Nép 1948. május 9-én ugyanis közzétette az egyesülő munkáspártok programnyilatkozatát, amely tartalmazta az egyházi iskolák államosítását is. Nyilvánvaló vált, hogy a Kommunista Párt új, a korábbiaknál jóval radikálisabb koncepciót képvisel. Ortutay Gyula kultuszminiszter pedig május 15-én nyilvánosan is meghirdette az államosítást. Az iskolák fokozatos szekularizációjának programja ismételtén vereséget szenvedett, s az iskolák államosításának innen datálható szakasza már nem ismert átmeneti formákat, nem ismert fokozatosságot, hanem egy csapásra, manipulációval, megfélemlítéssel és erőszakkal az egyházi ellenállást ezúttal megtörve végrehajtotta az iskolák államosítását.

Az államosítás bejelentése nyílt hadiüzenet, egyoldalú diktátum volt. Ebben a helyzetben és az eddigiek tükrében elképzelhetetlennek tűnt, hogy Mindszenty hivatalos tárgyalásra küldje megbízottait. Pedig május 19-én végre megérkezett Esztergomba a kultuszminiszter első hivatalos meghívólevele. Ez volt az utolsó pillanat, amikor halványan, de még kivethető volt a katolikus egyház számára bizonyos alternatíva, bár elsősorban a javíthatatlan optimisták számára. A tárgyalások végleg holtpontra jutottak.

Czapik érsek az időközben összehívott püspöki karnak továbbra is a tárgyalást javasolta, a nyilatkozat ügyét pedig úgy akarta megoldani, hogy azt instrukcióként a kiküldötteknek a tárgyalás előtt felolvasnák.¹⁷ Hárman — köztük Mindszenty bíboros — ellenezték, mert az „tönkretenné a Püspöki Kar népszerűségét”.¹⁸ Czapik továbbvitázott: javaslata az egyház tanítását és elveit tartalmazza, „a püspökök első kötelessége az Egyház intézményeinek megmentése minden megengedett módon. Olyan vitális érdeket, mint iskoláink nem engedhetjük pusztulásnak személyi érdekeink miatt, illetve egyesek helytelen állásfoglalása miatt.”¹⁹ A prímás azonban meggyőzhetetlen maradt és Czapik felterjesztését a püspöki kar elutasította. A tisztességes (vagy csak tisztességesebb) kompromisszum lehetősége elillant. Igaz, ez az alku már nemigen lehetett volna egyéb, mint — Csoóri Sándor jelképes szavaival élve — a macska kompromisszuma az egérrel.

Közben Rómában — némi időeltolódással — olyan hírek terjedtek a sajtóban, miszerint megindult a kiegyezés állam és egyház között. „Az általános helyzetet illetően... az emberek... várják az újabb háborút. Sőt, mintha a Vatikán is egyre jobban számolna az új háború lehetőségével.”²⁰ Péterffy Gedeon, a Magyar Kurír római tudósítójának soraira

mányból és a kormányzásból, s a szocialistákkal együtt opponálták Alcide

De Gasperi új kormányát. Megfigyelők szerint a választások egyik nagy tanulsága, hogy a szovjet hadsereg jelenléte nélkül a baloldal nem tud győzelmet kivívni.

rímél Bóka Imrének, a primás jószágkormányzójának egy bizalmas kijelentése: „A primás jelenlegi látszólagos passzívitásának oka az, hogy levelet kapott a Vatikánból, melyben jelzik, hogy vatikáni körök áprilusra várják a konfliktus kitörését. Ebben a primás hisz és ezért visszahúzódása csak taktikai húzás a részéről. Belemegy abba, hogy főpapjai tárgyaljanak, gondolván arra, hogy a tárgyalás ügyis elhúzódik és a háború kitörésekor a tárgyaló főpapokat, így Czapikot a Vatikán előtt 100%-osan dezavualni tudja.”²¹ Ezek a hírek megerősítették Mindszentyt abban, hogy helyes úton jár. Mindszenty hitte és eszerint is cselekedett: a tárgyalásoknak nincs jelentősége, mert a megegyezésre úgyszincs lehetőség és kitör a háború.

Holtponton

²¹PSzL 991. fond, Horváth Márton hagyatéka. Katolikus egyház (felderítések egyházi vonalon, 1945. december–1948. május). 14.

²²Primási Levéltár S 11. AC 1943–48. Mihalovics Zsigmond 1948. május 26-ai levele Mindszenty Józsefnek.

Rákosi elképzelése

²³A szociáldemokraták erős egyházellenessége azonban nem jelentette automatikusan azt is, hogy az állami iskolamopólium feltétlen hívei lettek volna. Rónai Sándor még 1948. április 12-ei beadványában is békés versenyben kívánta háttérbe szorítani az egyházi iskolákat, nem törvénnyel.

Egyetlen forrás utal arra, hogy Rákosi és Czapik az iskolaállamosítás előtt harmadszor is találkoztak: 1948. május 24-én kölcsönösen elmondták egymásnak a sérelmeket, de ennél tovább nem jutottak. Czapik kijelentette, hogy „...a mocskolódo propagandával elérik, hogy belekergetik a katolikus tömegeket az ellenállásba”.²²

Miért állt érdekében a kormánynak a megegyezés? Elsődlegesen szimpla pártpolitikai érdekéből. Az MKP tagságának tekintélyes része a buzgó vallásos paraszti rétegekből, városi kispolgárságból és elsőgenerációs, alacsonyan képzett, falun felnőtt munkásokból került ki, akik a kommunizmust a kereszténységgel együtt el tudták képzelni. Tehát az MKP nem kockáztathatta a párt tömegebázisának gyengítését egy túlzott egyházellenességgel. Paradox módon a tömegebázis adhat választ arra a kérdésre is, hogy idővel miért lanyhult a megegyezés iránti elkötelezettség? A munkáspártok folyamatosan lévő egyesülése — legalábbis átmenetileg — a kommunista párton belüli egyházellenes szektásokat erősítette, mert a szocdemekkel egy történelmileg merevebben antiklerikális réteg áramlott a pártba.²³ És hogy miért tekintette Rákosi az egyház–állam viszony *sine qua non*jának a demokrácia melletti ünnepélyes nyilatkozattételt? Rákosi talán a nagy testvért szerette volna másolni. Hogy eldicsekedhessen azzal: küzdelem nélkül megnyerte a harcot, az egyházakat sikerült a politika eszközévé tenni, mert az megtette ugyanazt, amit az orosz ortodoxia 1941-ben: hűségnyilatkozattal állt ki az államhatalom mellett. Csakhogy arra a moszkvai metropolita a németek halálos ölelésében és Sztálin váratlanul enyhülésre váltott egyházpolitikája mellett volt hajlandó, ugyannerre ellenkező előjelű körülmények között az esztergomi érsek nem. Rákosinak ez a lépése egy furmányos politikai csavar: akármelyik verzió jön be (nyilatkozat megadása vagy elutasítása), ő csak nyertes lehet. Ha megadja az egyház az ünnepélyes deklarációt, azzal a pártot népszerűsíthette volna, a deklaráció elmaradásával viszont igazolhatta a tömegek előtt: az egyház a demokrácia ellensége, hiszen nem ismeri el az eddigi „demokratikus vívmányokat”.

Mindszenty a „mindent vagy semmit” álláspontján állt. Arról volt szó szerinte, hogy *vagy van szabadsága az egyháznak iskolaállításra, nevelésre, vagy nincs*. Köztes lehetőség nem létezik, az egyház iskola-joga osztatlan, néhány iskola megléte az egyház küldetése szempontjából mellékes. Czapik viszont az államosítás után is tárgyalni akart, hogy ha csak morzsákat is, de visszaszerezze az egyháznak, amit csak lehet. Erre irányult 1948 őszi római utazása, amikor a püspöki kar magatartását megszabható apostoli vizitátor kiküldését szerette volna elérni. Utazási szándékát elárulta útlevélkérvénye, s kormányoldalról kérték, hallgassa meg Rákosi és Révai közlendőit. A szeptember 9-i értekezleten az egyik oldalról Czapik, Barankovics, a másiktól Rákosi Mátyás, Révai József és Marosán György vett részt. Az egri érsek az egyház és az állam közötti béke előmozdítása érdekében pontos tájékoztatást kér: mik a kormány kívánságai, szándékai és feltételei az egyházzal szemben? Rákosi elismeri, hogy a püspöki kar egységes, „nincs két vonal”, de az egységes kar háborút akar. S ha mégis sikerülne megegyezni, annak végrehajtója Mindszenty lenne, ő viszont szabotálná azt. A kormány addigi igényeit két újjal toldotta meg: bebeszólást igényelt a püspökök kinevezésébe és eskütételt az állami juttatásban részesülő papoktól. Ellentételezésül a kormány felekezet-népesség arányában (tehát a protestánsoknak visszajuttatott iskolák minimum kétszeresében) hajlandónak mutatkozott a katolikus egyháznak visszaadni szerzetesiskolákat és intézményeket. A legnehezebb kérdésnek Rákosi a Mindszenty-problémát tekintette, személyét mindennemű megegyezés gátjának értékelte. Rákosi ekkor már a büntetőeljárást is megalapozottnak vélte. Czapik azonban a leghatározottabban kijelentette, hogy semmiféle Mindszenty elleni akciót nem vállal. Sőt, a megbeszélés lényegéről — Witz Béla budapesti érseki helynök útján — tájékoztatta az esztergomi érseket, majd visszatérve Rómából, magát a püspöki kart is. Ekkor még komoly reményeket fűzött a megegyezés sikeréhez, kivált hogy XII. Piusz pápa egyetértett a megrekedt tárgyalások folytatásával.²⁴ Czapik érsek — Barankovics Istvánnal ellentétben — nem a bíboros elszigetelésétől remélte a lehetőség megnyílását állam és egyház közötti megegyezésre. A megállapodásnak azonban 1948 második felében már nem volt realitása.

Czapik érsek még egy utolsó kísérlet tett, hogy mentse a menthetőt, sőt ezúttal Mindszenty személyes szabadságát: 1948. december 2-án Barankovics Istvánnal, a Demokrata Néppárt elnökével és a jezsuita Jánosi József páterrel az oldalán, ismét csak szigorúan magánemberként tárgyalt Révaival és Kádár Jánossal.²⁵ Erről az alkalomról — de az 1948-ban folytatott megbeszélések közül csak erről az egyről — nem tudott Mindszenty József. Ne feledjük, hogy ekkor Zakar Andrást, a prímás titkárát már két hete vallatják az Andrassy út 60.-ban. Barankovics a holtpontra jutott helyzet megoldására azt javasolta, hogy a magyar kormány és a Vatikán kössön úgynevezett „úriember megállapodást”. Ennek lényege: 1. A rádió és a sajtó fegy-

²⁴Az információ több forrásban előjön, például MPRKL Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Római megbeszélések” című dosszié; ÁBTL V-302/1. 39. f. Jegyzőkönyv Kerkai Jenő kihallgatásáról, 1954. február 18.

²⁵Magyar Országos Levéltár M-KS 276. f. 65/352. ö. e. Az emlékeztetőt teljes terjedelemben közölte Gyamati György: *A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca*. Történelmi Szemle, XLII (2000) 1–2. 80–81.

verszünetet tart. 2. A magyar kormány beengedi az apostoli vizitátort. 3. A Mindszenty József elleni vádak nyomozati anyagát a kormány még a vádemelés előtt ismerteti a Szentszékkal, hogy lehetővé tegye számára a megfelelő intézkedést. 4. A magyar katolikus egyház status quóján a kormány egyoldalúan nem változtat. Néhány nap múlva Czapikék bizalmi embere, Mócsy Imre jezsuita tanár Rákosiék engedélyével — de Mindszenty tudta nélkül — elindult Rómába, hogy tájékoztassa az illetékeseket a szóbeli megállapodásról, s hogy a hercegprímást illetően a legjobb megoldásnak azt találták, ha a Szentszék véglegesen Rómába hívná. Mint tudjuk, Mócsy útja a visszájára fordult, mivel december 26-án Mindszentyt letartóztatták. Ám ezzel a Vatikán előtt befagyott a tárgyalás támogatásának mindennemű lehetősége.

A két egyházi főszereplő

Ellenzés vagy *lojalitás*, *elutasítás* vagy *megegyezés* — ezekkel a szavakkal is behelyettesíthetnénk a nézetkülönbségek lényegét és a két tábor: a korabeli belső (államvédelmi, baloldali politikai) elemzések az egyik élére Mindszenty Józsefet tették, mint a *reakciós főpap* szimbólumát, a másik tábor élére Czapik Gyula egri érseket, mint az előbbivel szemben-, annak ellenálló, (s egy rendszerváltás-kori jelzővel) „vörös” érseket. És újabban találkozni a *hős* versus *áruló* szembeállítással is. A két személy valóban nem vallott minden aktuálpolitikai kérdésben azonos véleményt, de mindketten egyházukért és híveikért cselekedtek — csak *eltérő utakat* kerestek. De ettől a püspöki kar az *alapkérdésekben egységes* volt. Czapik és Mindszenty: két feddhetetlen, tiszta jellemű személyiség. Műveltségük, iskolázottságuk, emberi tulajdonságaik erősen eltérnek, de egyikőjük sem jobb, mint a másik, csak más. Czapik elismerte az állam bizonyos jogát az egyházi ügyekben (természetesen nem a dogmatikai, erkölcsi, szűken vett egyházfegyelmi ügyekben) való beleszólásra, legyen szó királyságról, király nélküli királyságról, köztársaságról vagy népköztársaságról, míg Mindszenty ezt csak egy király esetében tudta volna elképzelni. A világ, az ország, a modern jogfejlődés azonban más irányba haladt, Közép-Európában leáldozott a királyok kora. Ők ketten gyökeresen eltérően ítélték meg Magyarországot és a világpolitika tendenciáit, más jövőképet formáltak, és eltérő következtetéseket vontak le a követendő stratégiáról. Mindszentyt mintha egy anakronisztikus félelem hajtotta volna: hogy változatlanul érvényes a római mondás: ha békét akarsz, készülj a háborúra. Czapik — mint tudjuk, tévesen — feltételezte a békét, és hogy a túloldalon álló ellenség is békét akar.

Miért vetette el Mindszenty, hogy tárgyalóasztalhoz üljön? Hogy célszerűsége felmerült benne, az tagadhatatlan, de mégsem szánta rá magát soha. Az okok között, ami miatt elvetette, első helyen áll az a szilárd meggyőződése, hogy (1) a kommunista uralomnak csak

Eltérő utakon

²⁶MPRKL Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam — tárgyalások” című dosszié, „Egyház és állam közti tárgyalások, előkészítő jegyzetek és gondolatok 1948. jan.–febr.” című iratcsomón belül „A megegyezés szükségessége”. VII.

**Mindszenty József
és Czapik Gyula**

rövid ideje van hátra. Minél több törvénytelenséget követnek el, annál inkább gyorsítják éppen csak megkezdett egyeduralmuk végének közeledtét. (2) Hitvalló egyéniség, megkérdőjelezhetetlen morális instanciává magaszkodott. A hit védelméért szembeszállt a kommunizmus egész programjával, de (3) „hiányzott belőle az, ami ilyen harcnál föltétlenül szükséges: a meggondoltság, a diplomáciai ügyesség, a ravaszságot súroló okosság és az öntudatosan irányított módor”.²⁶ (4) Királtságpárti maradt, ami nyilvánvalóan nem módosult az államforma megváltozásával, még ha az új államformát nyíltan nem is kérdőjelezte meg, annak kikiáltását hallgatólagosan tudomásul is vette. Mindszenty személye, illetve a vele szemben táplált ellenszenv katalizátorként hozta össze a szélső- és mérsékelt baloldalt a liberális demokratákkal. Ezt próbálta lazítani, ellensúlyozni Czapik Gyula, aki a védhetlent nem védi, az elérhetetlen célok hajszolása helyett a védhető és védendő érdekek biztosítására összpontosított azzal a hajlékony ügyességgel, amely lényeges jogfeladásba soha nem ment bele. Czapik megegyezési hajlandósága nem azt jelentette, hogy az államnak elkötelezett lett volna, de fontosnak tartotta, hogy lassíthassa, mérsékelhesse az egyház számára kedvezőtlen tendenciákat. Úgy vélte, kétféle esélye van az egyháznak: megsemmisülés vagy elfeladás nélküli túlélés, ehhez meg kell keresni a kölcsönös érdekek érintkezési pontjait. Kompromisszumot vállalni népszerűtlen szerep, különösen olyan országban, ahol a lelkekbe égtek a kurucos és szabadságharcos hagyományok, s eleve rossz csengése van az egyezkedés, az alku, a megalkuvás szavaknak.

Megítélésük egy ponton találkozott: a baloldal mindkettőjüket a népi demokrácia és a kommunista párt ellenségének tekintette. De míg Mindszentyt — valami módon — eliminálandó ellenségként kezelte, Czapikot bizonyos mértékig „használni próbálta”, s — Mindszenty József bíboros prímás és Grósz József kalocsai érsek kiiktatása után — nem is sikertelenül. De az 1951 és 1956 közötti évek már egy másik, egy még árnyaltabb és még feldolgozatlan Czapik-portréhoz tartoznak. A korabeli kommunista hatalom berendezkedése és mindent maga alá gyűrni igyekvő regnálása — Rákosi vezetése alatt — valóban csak a megsemmisítés válfajai között hagyott választást: (ellen)állva, mint Mindszenty példázza, vagy térdre ereszkedve, mint Czapik „útja”. De a kettő együtt segítette a katolikus egyház megmaradását a kereszténységre rótt modernkori vészidőszak éveiben.